

Darreres excavacions a Empúries. El sector meridional de la neàpolis

ENRIC SANMARTÍ-GREGO, PERE CASTANYER I MASOLIVER,
JOAQUIM TREMOLEDA I TRILLA

Els treballs recents d'excavació en el sector meridional de la ciutat grega s'iniciaren l'estiu de 1985 i, si bé actualment es troben en la seva fase final, resten encara alguns problemes puntuals que esperem que puguin ésser resolts en la campanya de 1989.

Al llarg d'aquest període s'ha pogut definir la seqüència històrica de l'àrea esmentada, que abasta des del segle v a.C. fins al segle I d.C. Dins d'aquest ampli lapse de temps, el seu aspecte físic i la seva funcionalitat varen rebre constants reformes i remodelacions que, a grans trets, són reflex de l'evolució de l'antiga *Emporion* grega fins al moment en què entrarà a formar part del *Municipium Emporiae*.

Aquest sector sud fou escavat ja, en la seva major part durant els primers anys de treball sistemàtic a Empúries, per Emili Gandia i, malgrat que la major part dels monuments foren exhumats a principis de segle, mancava un treball seriós i de conjunt que en donés una visió sincrònica dins cadascuna de les seves fases. Calia, per tant, una recerca exhaustiva de les notes dels vells diaris d'excavació amb la finalitat d'aconseguir dades que a la llum de les noves excavacions poguessin ser interpretades.

D'ençà del 1917 l'excavació d'aquesta àrea es va donar per acabada i no s'hi tornaren a realitzar treballs fins a l'actualitat, a excepció d'alguns sondejos puntuals per part de Martín Almagro, que afectaren la part exterior de la muralla meridional de la ciutat.

L'evolució històrica que presentem tot seguit no pot ser afirmada amb tota rotunditat, ja que inclou encara hipòtesis de treball que no han estat suficientment contrastades, tot i que estem en condicions d'oferir, per primera vegada i amb una base arqueològica sòlida, una explicació de conjunt.

El segle V a.C. i l'època grega clàssica

Les estructures i els nivells més antics que s'han documentat són datables a finals del segle V a.C. i corresponen a la primera ocupació de l'àrea, ja que s'assentaren directament sobre la roca de base. Aquests nivells només s'han pogut detectar de manera puntual, ja que les continuades reformes acumularen al seu damunt una sedimentació de gran potència, que en alguns casos era superior als quatre metres. Cal puntualitzar, però, que no es pot tractar d'estrats aïllats, sinó que respon a una freqüentació general, de caràcter habitacional, ja que han aparegut sempre que s'ha arribat a les cotes inferiors.

La troballa de restes constructives, que es poden definir com habitacions, juntament amb elements que revelen alguna activitat domèstica, refermen la hipòtesi que la primera fase d'ocupació de l'àrea correspon a un nucli d'hàbitat, les característiques generals del qual són difícils de precisar, ja que no ha estat possible veure'l en extensió per les raons exposades anteriorment.

Les restes conservades eren únicament els sòcols de les parets que es fonamentaven directament sobre la roca i tenien com a elements constructius pedres poc treballades, unides en sec o amb fang que formaven angle recte. L'alçat devia ser d'argila, però no es va conservar. El material que va permetre la seva datació formava part de l'anivellació prèvia a la construcció, que tenia com a finalitat aconseguir un nivell horitzontal. Cronològicament s'ha de situar entre el 425 i el 400 a.C.

L'existència d'aquest nucli habitacional planteja el problema de saber quin era el límit defensiu de la ciutat grega en aquest moment, ja que la muralla del segle IV a.C., com veurem tot seguit, devia significar un engrandiment del perímetre. És de suposar, per tant, que en el segle V a.C. les estructures abans citades es trobarien extramurs de la ciutat, essent ara per ara difícil la seva atribució a un contingent poblacional específic.

La construcció d'una muralla, que hem datat cap a mitjan segle IV a.C., comportà la destrucció i la inutilització del nucli precedent que, tot i l'avanç que significa, una part del terreny que ocupava aquest nucli va quedar fora muralles.

Aquest mur defensiu està orientat d'est a oest i se'n conserva una bona part, sobretot a la banda de mar, on té major alçària pel fet que el perfil de la roca de base descendeix en aquesta direcció, mentre que a ponent només n'ha quedat una filada. Està bastit amb grans blocs de pedra calcària, formant doble parament farcit de reble en l'interior. La seva amplada mitjana és d'uns dos metres.

Aquest tram de muralla estava reforçat per dues torres, una d'elles a la part central del llenç i de la qual no han quedat restes materials i l'altra formant angle a l'extrem oest amb dues filades conservades. Aquestes torres feien 5 metres de profunditat per 10 d'amplada.

Davant seu hem pogut comprovar que la roca natural es trobava tallada de manera artificial per aconseguir un fossat o *vallum*, amb una amplada d'entre 20 i 25 metres i que duplicava el seu valor defensiu.

Fig. 1. – Vista aèria obliqua des del sud-oest del sector meridional de la necròpolis

Els treballs realitzats en la seva banda interior permeteren detectar i excavar les seves trinxeres de fundació, que desafectaven els antics nivells habitacionals i donaven dades per a la seva datació.

Poc després de la construcció de les esmentades defenses trobem ja en el seu interior les primeres construccions de caràcter cultural. Aquest conjunt d'edificis es troba en el sector oest de l'àrea d'excavació i serà el nucli originari de la funció religiosa que tindrà aquest sector des d'ara fins a l'abandonament de la ciutat.

El temple més important és el que tradicionalment s'ha assignat a Asklepi, que funcionava exempt i que està construït amb grans blocs calcaris perfectament escairats. Constava d'una *cella* de reduïdes dimensions i d'una *pronaos*, separades per un petit mur. L'excavació del seu entorn immediat ha proporcionat una troballa de gran interès com és un conjunt d'antefixes que formaven part de l'entaulament d'un temple, decorades amb motius florals com palmetes i flors de lotus. El fet d'haver-se trobat sota el nivell de fonamentació del temple ens fa pensar que provenien d'un temple anterior, la situació i característiques del qual desconeixem, i són aquests elements decoratius, ara per ara, les úniques restes que ens parlen de la seva existència.

Davant per davant del temple d'Asklepi i centrat en relació amb ell, s'hi troba un altar que probablement fou remodelat en èpoques posteriors, al qual s'accedia mitjançant una escalinata situada en la part posterior, i donava a una petita plaça que funcionava com a espai obert.

L'últim edifici construït en el segle IV a.C. és el que delimita aquest espai sagrat per la banda nord. A aquest extrem, més elevat que la pavimentació de la plaça, s'hi accedia frontalment per unes escales fins arribar a un temple del qual resta solament part de la seva fonamentació, que dibuixa una planta típica d'una *cella* precedida per una *pronaos*. Adossat al seu costat oest es troba un altre edifici, en forma d'U, molt malmès per les refaccions posteriors, que no permeten definir la seva funcionalitat.

La majoria d'aquestes estructures i la seva disposició es manté sense alteracions importants al llarg dels segles IV i III a.C., com així ho testimonia la troballa d'un conjunt de vasos votius i ex-vots datats en aquest darrer segle entorn el temple d'Asklepi.

L'única obra important que afecta l'aspecte d'aquest sector meridional és l'aixecament d'un parapet o *proteichisma* que complementa l'aspecte defensiu de la vella muralla del segle IV a.C. Per a la construcció d'aquest mur fou necessari tapar la part del *vallum* compresa entre les dues torres i impedir així l'accés directe de les màquines de guerra contra el recinte murat. Està fet amb doble parament de pedres de dimensió mitjana, poc treballades i amb reble farcint el seu interior; fa uns 2 metres d'amplada i es posa en contacte amb la muralla del segle IV a.C. per mitjà d'un paviment. Aquestes característiques, relativament senzilles i de ràpida construcció, així com la seva datació a finals del segle III a.C. ens fan pensar en la seva possible relació amb el perill bàrquida que en aquests moments afectava la Península.

L'època republicana

1-La reforma del segle II a.C.

L'arribada dels romans a finals del segle III i sobretot a inicis del segle II a.C. comportarà un canvi important per a la fisonomia de la polis, que es reflecteix en la construcció i remodelació dels seus edificis públics principals.

En efecte, el sector meridional rebrà un nou impuls de cara a dotar la ciutat d'un espai destinat al culte religiós, que se seguirà mantenint tot i la creació *ex novo* de la ciutat romana. Per aconseguir això serà necessari ampliar el seu perímetre murat, en base a la construcció d'unes noves muralles, situades uns 25 metres més al sud.

Aquesta muralla, que és visible en l'actualitat, es caracteritza per tenir dues torres, gairebé quadrades, que flanquegen la porta d'accés a la ciutat. Al seu extrem oest s'hi dibuixa una altra torre, cantonera, que aprofita l'aflorament de la roca natural. A la banda oriental i partint de l'angle sud-est de la torre, la muralla continua amb un tram llis en direcció al mar,

punt on fou tallada per a la construcció de la carretera de les dunes i no s'en coneix la continuació.

L'excavació de la seva part exterior, l'any 1985, va permetre detectar en alguns punts les seves trinxeres de fundació; el material que van proporcionar aquests treballs, complementats pels obtinguts en les diverses excavacions a l'interior de la ciutat, ens permeten datar-les dins el tercer quart del segle II a.C.

Per a la seva edificació fou necessari desmantellar i adequar bona part de les estructures defensives anteriors. Així, la muralla del segle IV a.C. serà ara arrasada fins als nous nivells de pavimentació i s'aprofitaran els blocs treballats per a la nova construcció. Igualment l'accés principal es modifica, fent-se un corredor d'entrada frontal amb cos de guàrdia i una segona porta que dona a una petita plaça prèvia a l'accés pròpiament dit a la ciutat.

A partir d'aquest moment, el nou espai de què es disposa serà distribuït en tres grans terrasses, seguint l'ordinació següent en sentit descendent en direcció al mar:

–La terrassa alta, situada a ponent del recinte, pren com a límit el gran mur contemporani a les muralles externes, que arrenca des de la porta d'accés i marca el sentit del carrer, mentre que els extrems sud i oest vénen definits pels murs defensius de la ciutat.

La modificació més important en aquesta part és la lleugera elevació del seu nivell de paviment que fa necessària la construcció d'unes petites escales que permeten pujar-hi des del nivell del carrer. Aquest aixecament del nivell permet encara la reutilització de la totalitat dels edificis culturals que hi havia en el segle IV a.C., és a dir, el temple d'Asklepi que continua funcionant exempt, l'altar situat al seu davant que possiblement rep algunes reformes i els edificis de culte situats a la part nord, que continuen fent de límit d'aquesta plaça.

L'engrandiment del perímetre de la ciutat per la banda sud permetrà disposar d'un nou espai que serà ocupat per una àrea de culte a l'aire lliure i que tindrà, en la construcció d'un altar de doble ara amb escalinates al costat de ponent, el seu edifici més característic.

El fet que l'excavació es trobi just en aquest punt no permet entrar, de moment, en gaires detalls, ja que amb tota probabilitat hauran de ser retocats posteriorment.

–La terrassa intermèdia és ocupada per tota l'àrea d'accés, amb el cos de guàrdia a la banda dreta, distribuït en tres estances contigües; el carrer d'entrada que travessa les antigues defenses del segle IV a.C., el nivell de circulació del qual s'aconsegueix farcint aquest espai fins a dos metres per sobre les cotes anteriors; i, finalment, la placeta immediata que serveix de nexa entre la terrassa alta i la baixa.

–La terrassa baixa, situada a la part més oriental, està delimitada per les restes de l'antiga muralla del segle IV a.C. al nord, que fou arrasada i serví de fonamentació a un mur, d'amplada molt més reduïda, i per les noves defenses del segle II a.C. al sud. A la banda oest es va construir un mur, en sentit

nord-sud, que començava a l'angle nord-est de la torre oriental i que anava a trobar les restes de la muralla del segle IV a.C., on finalitzava; aquest mur de contenció no fou construït per ser vist, sinó que arriba només fins al nivell de pavimentació i serveix de suport a una filada de columnes, ja que en la seva superfície s'han trobat unes pedres planes que els feien de base. Això fa suposar que el límit de la terrassa baixa es trobaria més cap a l'oest i deixaria espai a una sala axial, fins arribar a un altre mur que arrenca de l'angle nord-oest de la mateixa torre i que serveix per aguantar les terres del farcit que forma el carrer d'entrada i el cos de guàrdia.

Al nou espai creat, en forma de rectangle, s'hi realitza ràpidament una gran aportació de terres per assolir un pla horitzontal que marqui el seu nivell de freqüentació. En el moment de la seva formació aquesta terrassa va ser ocupada per una plaça porticada de la qual s'han conservat alguns elements, la majoria dels quals estaven fets amb pedra sorrenca, que ens han permès restituir el seu aspecte.

D'una banda tenim els fusts de les columnes, alguns *in situ*, d'uns 50 cm de diàmetre, que s'assenten sobre unes bases de forma rectangular amb una fonamentació de grans pedres unides en sec. La construcció d'aquests elements es fa contemporàniament a l'elevació de la plaça i funcionen amb una canalització vista que marca la diferència entre la part portificada i l'àrea central oberta, que fa uns 15 metres d'amplada.

Per saber l'amplada de les naus laterals del porticat, s'ha agafat com a referència el límit intern de la muralla meridional, que ens dona 3,85 metres, essent aquestes cobertes a un sol vessant vers l'interior de la plaça. La distància entre els eixos de les columnes és de 2,75 metres, la qual cosa permet calcular en set el nombre de columnes de les naus menors, mentre que en les laterals seria de catorze.

L'extrem oest de la plaça, per les seves característiques i mesures s'han de tractar de manera diferent, ja que estaria ocupada per una nau amb vessant a dues aigües, sustentada per una columnata central i pels murs de tancament de les naus laterals. La seva amplada total és de 10 metres, que es reparteixen en dues parts iguals; resulta així de major amplada que les laterals. A través d'aquest porticat oest s'accedia a un espai que estava centrat amb l'eix longitudinal de la plaça i que funcionalment devia estar relacionat amb aquesta última.

Aquesta gran reforma de mitjan segle II a.C., que afecta tota la zona meridional de la ciutat, pensem que respon a un projecte de remodelació unitari que pretenia habilitar tot l'espai a una funció religiosa que des de molt temps abans s'hi venia realitzant i que ben segur que era un símbol de prestigi i motiu de visita a la ciutat. L'esmentada activitat cultural seguiria estant centrada entorn al santuari d'Asklepi que, amb l'espai escenogràfic aconseguit en base a tres terrasses successives, se situaria a la part alta; d'aquesta manera, la part baixa, ocupada per la plaça portificada, no seria un element aïllat, sinó que estaria integrada en el conjunt i realitzaria la funció d'allotjament per als malalts que vinguessin a practicar les cures pròpies del santuari.

Vegem doncs, com Emporion adopta ràpidament els esquemes de distribució espacial hel·lenístics, basats en la creació d'àrees aterassades, per realçar i conduir cap a uns determinats edificis. L'esquema que presenta el sector meridional de la Neàpolis en aquest moment, malgrat la seva modèstia en les proporcions, és molt semblant als que presenten l'*Asklepieion* de Cos i el de Freguellae.

2-El segle I a.C.

Una centúria més tard de les reformes explicades anteriorment i en un moment difícil de precisar dins el segle I a.C., s'experimenta un nou recondicionament que afecta de manera global tot aquest sector sud i es tradueix en la supressió d'alguns edificis antics i en la creació *ex novo* d'altres. Un dels principals elements que aportarà dades amb valor cronològic serà el de les característiques de les construccions, com els tipus de parament, paviments, elements arquitectònics, etc. ja que, en tractar-se d'uns edificis que es troben en els nivells superiors de la ciutat, foren objecte d'intenses actuacions en els primers anys de treballs sistemàtics a Empúries. No obstant això, han estat de gran ajut les dades i anotacions recollides en aquestes primeres excavacions, sobretot en els diaris d'Emili Gandia.

La distribució en tres terrasses es manté vigent, si bé la que rep una transformació més profunda és la terrassa alta, ja que les altres dues mantenen els seus respectius nivells de circulació.

La part alta, situada al costat oest del sector meridional de la ciutat grega, serà objecte d'una nova anivellació que regularitzarà la totalitat de la seva superfície. Es tracta d'un canvi important, ja que en alguns punts el farciment suposarà un canvi de nivell superior als dos metres. Aquesta sobrelevació comportarà la necessitat de construir un nou accés mitjançant una gran escalinata, situada al mateix lloc que l'anterior, és a dir, al final del carrer d'entrada a la ciutat.

Aquest nou nivell vindrà marcat per un paviment fet en *opus signinum*, del qual actualment no queda cap resta, que cobria l'altar situat davant per davant del temple d'Asklepi, inutilitzant-lo, així com l'escala, el temple i l'edifici en forma d'U, que feien de límit per la banda nord, i també l'altar de doble ara amb les escales al sud. La majoria d'aquests edificis, excepció feta de la part nord, es troben en bon estat de conservació pel fet que no foren arrasats en la realització d'aquestes obres, sinó simplement coberts de terra i runa, quedant closos pel nou paviment.

L'únic temple que continuarà en funcionament és el d'Asklepi, tot i que el seu aspecte anterior rep una transformació substancial. En primer lloc deixa de ser exempt, ja que els blocs escairats de pedra calcària quedaran igualment coberts i, en segon lloc, es repavimenta la seva cel·la en base a un *opus tesellatum* blanc, voltat amb un *signinum* tessel·lat decorat amb una sanefa de creus gammades i quadrats amb punt central, obra que suposa una lleugera elevació respecte l'antic nivell. Finalment es construeix, al seu costat sud, un nou temple de característiques semblants i separat de l'anterior per un passa-

dís estret. La seva cel·la està pavimentada amb un *signinum* tessellat decorat per una retícula romboidal i limitada per una sanefa de tres línies de punts.

Pel que fa a la part nord, una vegada desafectades les estructures que perduraven des del segle IV a.C., es definirà un nou límit marcat per un gran mur, que fa alhora de paret de tancament d'un porticat inclinat cap a l'interior de la plaça, del qual es conserven solament tres bases que serveixen, però, per assenyalar el seu nivell de funcionament.

El carrer d'entrada, situat com hem dit a la terrassa intermèdia, tingué des de la seva formació poques modificacions, tan sols algunes reparacions de la pavimentació del carrer per arranjar els desgast provocat per una intensa circulació.

En aquest període, l'antiga plaça porticada serà remodelada i adequa l'espai a una nova funció relacionada amb la construcció d'un temple. Aquesta remodelació afecta bàsicament l'extrem oest de la plaça, on es tancarà l'accés a l'espai annex mitjançant l'aixecament d'un mur d'*opus certum* que marcarà el *temenos* del *Serapieion*.

D'aquesta manera, l'espai delimitat serà un rectangle perfecte de 50 per 25 metres de costat i que manté els límits nord i sud intactes, ja que les naus laterals continuaran en ús. La banda oest del porticat, en canvi, serà desmuntada i, es convertirà en una nau a un sol vessant inclinat a l'interior de la plaça i regularitzarà així les seves dimensions en relació amb els braços majors. El fet que el nou límit sigui l'esmentat mur d'*opus certum* farà que s'hagin d'afegir dues noves columnes a les naus laterals i això comporti un allargament de l'espai obert interior.

Aquestes transformacions vénen corroborades per la mateixa seqüència estratigràfica, que demostra que, per fonamentar els basaments de les noves columnes, fou necessari tallar el farciment de la plaça. A més, constructivament hi ha diferències evidents, com és l'ús del morter de calç per a unir les pedres o la reutilització de materials com fragments de paviment.

L'element més important d'aquest moment, el constitueix l'edificació del temple de Serapis, del qual s'ha conservat una part important del podi i els accessos laterals. Per a la seva construcció fou necessari desafectar l'ala oest del porticat i la inutilització parcial de la canalització que corria per la banda interior. Probablement es refereix a la construcció del temple i a la reforma del porticat la làpida bilingüe dedicada a Serapis per l'alexandri que tenia per nom Noumas, que fou trobada fragmentada en diversos indrets del sector sud que és objecte d'estudi.

Les excavacions entorn el temple han permès veure com les seves fonamentacions arriben fins a la roca natural, per la qual cosa fou necessari obrir unes grans trinxeres en el farcit, i que en omplir l'espai sobrant amb les mateixes terres la seva excavació no va aportar dades cronològiques d'importància. Un tret característic és la utilització amb abundància de la calç.

La seva divisió interna és fàcil d'observar donada la separació en dues parts: una anterior, que delimita l'espai reservat a la *pronaos*, i una altra

posterior, corresponent a la *cella*. La longitud total del temple és de 12,5 metres i la seva amplada de 10 metres. Pel que fa a la pavimentació, no se n'ha conservat cap resta, però sabem, per una notícia donada per Puig i Cadafalch, que a la cel·la hi havia restes d'un paviment d'*opus signinum*. El parament conservat era fet d'*opus certum* cobert per una capa de revestiment pintat.

Les restes vistes d'aquest temple són prou importants com per permetre la seva restitució ideal seguint les normes arquitectòniques dictades per Vitruvi; resulta un temple tetràstil i pròstil. La conservació d'alguns elements del podi, sobretot la motllura de base *-kyma reserva-*, l'ús de la qual es comença a generalitzar a partir del segle II a.C. i els accessos amb escales laterals adossades, ens permeten trobar nombrosos paral·lels arreu del Mediterrani.

La reconstrucció hipotètica del *Serapieion* demostra que l'aprofitament d'un marc i d'unes estructures preexistents condicionà tant les dimensions com les característiques constructives del temple (ordre arquitectònic, materials, etc.), per aconseguir la seva integració dins un conjunt harmònic.

Les modificacions que rep tot el sector sud de la Neàpolis no ens han de fer perdre el sentit unitari del conjunt, ja que continua funcionant com una àrea cultural. No obstant això, s'ha de distingir clarament la terrassa alta ocupada per l'*Asklepieion* i la part baixa que s'individualitzarà com a *Serapieion*, dedicades a dues divinitats amb facultats curatives. L'advocació al déu alexandri esdevé el resultat lògic d'un seguit d'influències orientals que condueixen al sincretisme, religió que una ciutat coberta com Emporion no podia deixar de rebre.

Les darreres modificacions

Posterior a aquesta última gran reorganització i en un moment difícil de precisar, però probablement lligat a la constitució del *Municipium Emporiae* i, per tant, lligat a la construcció de la muralla diagonal, que partint de l'angle sud-oest del torreó més occidental va en direcció a la ciutat romana.

Recolzant aquesta hipòtesi tenim la construcció d'un nou temple, de dimensions superiors al d'Asklepi, a un nivell més alt i del qual s'han conservat restes de la fonamentació i del mur de separació entre la cel·la i la *pronaos*, així com dels murs que delimitaven l'accés frontal; que no hauria estat possible edificar si la muralla oest no hagués estat desafectada, ja que la cel·la ultrapassa l'antic límit murat.

Quant a la seva dedicació i característiques arquitectòniques, no en tenim cap referència, ja que pel fet de trobar-se a un nivell alt degué ésser sistemàticament saquejat. Tampoc les antigues excavacions no pogueren recuperar massa dades referents a això.

Finalment, la darrera modificació important serà la gran cisterna de quatre departaments, excavada davant mateix del temple d'Asklepi, que anava coberta amb una volta que devia assolir el nivell superior de paviment i degué recollir tota l'aigua de la zona mitjançant clavegueres i conduccions que hi menaven. És clar però, que per a la seva construcció es va haver de perforar

l'esmentat nivell de paviment, com ha permès demostrar l'excavació i les dades recollides als diaris.

A partir d'aquest moment no coneixem cap nova edificació rellevant. Les úniques dades de què disposem fan referència al moment d'abandó, que s'ha de situar ja en època imperial, en el marc de la crisi general que afecta Empúries i la Neàpolis en particular.